

КРИМІНАЛЬНО-ПРОЦЕСУАЛЬНЕ ПРАВО ТА КРИМІНАЛІСТИКА

ШЕВЧУК В. М.,
доктор юридичних наук,
доцент, заслужений юрист України
(Національний юридичний
університет імені Ярослава Мудрого)

УДК 348.98

**ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ФОРМУВАННЯ
ТАКТИЧНИХ ОПЕРАЦІЙ У КРИМІНАЛІСТИЦІ**

Розроблено теоретичні засади формування та практики реалізації тактичних операцій у досудовому розслідуванні та судовому провадженні. Сформульовано систему спеціальних принципів формування тактичних операцій. Досліджено роль та значення чинників-детермінантів для побудови тактичних операцій, обумовленість останніх видом злочину, етапністю кримінального провадження, слідчою (судовою) ситуацією й тактичними (проміжними) завданнями.

Ключові слова: тактична операція, побудова та реалізація тактичних операцій, принципи формування тактичних операцій, ситуаційна обумовленість тактичних операцій, тактичні завдання, оптимізація процесу розслідування.

Разрабатываются теоретические основы формирования и практики реализации тактических операций в досудебном расследовании и судебном производстве. Сформулирована система специальных принципов формирования тактических операций. Исследуются роль и значение факторов-детерминантов для построения тактических операций, обусловленность последних видом преступления, этапностью уголовного производства, следственной (судебной) ситуацией и тактическими (промежуточными) задачами.

Ключевые слова: тактическая операция, построение и реализация тактических операций, принципы тактических операций, ситуационная обусловленность тактических операций, тактические задачи, оптимизация процесса расследования.

Theoretical foundations for the formation and practice of realization of tactical operations in the pre-trial investigation and court proceedings. Formulated a system of special principles for the formation of tactical operations. The role and value factors and determinants to build tactical operations, the conditionality of the last views of crime, stage criminal proceedings, investigation (judicial) situation and tactical (intermediate) tasks.

Key words: tactical operation, development and implementation of tactical operations, the principles of formation of tactical operations, situational conditionality of tactical operations, tactical objectives optimization of the process of investigation.

Вступ. Формування тактичних операцій має відбуватися на підставі певних засад та принципів, що зумовлюють розроблення теоретичних положень і практичних рекомендацій щодо побудови і реалізації цих тактико-криміналістичних комплексів. Застосування тактичних операцій у кримінальному провадженні як організаційно-тактичних засобів, що ефективно використовуються для вирішення тактичних (проміжних) завдань, обумовлює потребу в їх розроблені з

урахуванням системно-структурного та технологічного підходів. Криміналістичне дослідження формування тактичних операцій має певне теоретичне й методичне значення, служить базою для розробки наукових рекомендацій, дозволяє глибше проникнути в сутність досліджуваної категорії, повніше й чіткіше, в розгорнутому вигляді побачити її зміст, окреслити закономірності та принципи побудови та їх реалізації. Відповідні наукові доробки тактичних операцій мають і вагомe практичне значення, оскільки виступають підставою для визначення особливостей їх застосування при розслідуванні різних злочинів у типових слідчих ситуаціях, що склалися на певному етапі розслідування. Все це зумовлює необхідність розроблення теоретико-прикладних основ формування і реалізації тактичних операцій, які слугуватимуть практичним працівникам як керівні настанови при побудові і здійсненні конкретної тактичної операції.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Вагомий внесок у розроблення теоретичних засад формування тактичних операцій зробили відомі вчені-криміналісти: Ю.П. Алєнін, О.Я. Басєв, В.П. Бахін, Р.С. Белкін, П.Д. Біленчук, А.Ф. Волобуєв, В.Г. Гончаренко, О.Ю. Головін, Л.Я. Драпкін, А.В. Дулов, В.А. Журавель, А.В. Іщенко, Н.І. Клименко, О.Н. Колесниченко, В.О. Коновалова, В.Г. Лукашевич, Г.А. Матусовський, М.В. Салтевський, В.В. Тіщенко, В.Ю. Шепітько, В.І. Шиканов, М.П. Яблоков та ін. Проблематика тактичних операцій досліджувалась у докторській дисертації І.М. Комарова «Проблемы теории и практики криминалистических операций в досудебном производстве» (2003 р.), в кандидатських дисертаціях С.Ф. Здоровка, В.А. Князева, В.Я. Решетнікова, С.Б. Росинського, Є.О. Логінова, а також висвітлювалась у монографіях Е.Ю. Березутського, А.В. Дулова, Н.В. Кручиніної, І.М. Комарова, В.О. Образцова, В.І. Шиканова та ін. Але існує низка теоретичних та практичних проблем побудови й реалізації тактичних операцій, яка залишається недостатньо розробленою або належить до дискусійних. Крім того, простежуються тенденції відставання теоретичних розробок від практики застосування тактичних операцій у кримінальному провадженні. Сьогодні дискусійними залишаються питання, які є визначальними у формуванні криміналістичної теорії тактичних операцій.

Постановка завдання. Мета дослідження – розробити концептуальні основи формування тактичних операцій у криміналістиці, проаналізувати наукові підходи вчених-криміналістів на цю проблематику, визначити і проаналізувати чинники-детермінанти побудови та реалізації цих організаційно-тактичних засобів криміналістичної тактики.

Результати дослідження. Окрема теорія криміналістичних операцій має базуватись на принципах розробки рекомендацій із проведення окремих видів криміналістичних операцій. Тактичні операції у кримінальному провадженні повинні відповідати принципам криміналістики. Крім того, їх застосування у межах компонентів криміналістичної систематики вимагає підкорення принципам криміналістичної техніки, тактики і методики розслідування окремих видів злочинів. Тактичні операції повинні відповідати власним принципам планування, організації та проведення. Тому дослідження принципів тактичних операцій має базуватися на їх визначенні як основоположних засад, основних положень, вихідних пунктів, постулатів, передумов, теорії, концепції, основного правила поведінки [6, с. 382]. Такого роду уявлення про принципи мають певну багатозначність їх інтерпретації. Щодо тактичних операцій, то йдеться як про принципи планування, організації та проведення цих засобів, так і про принципи окремої криміналістичної теорії тактичних операцій.

На наш погляд, до принципів тактичних операцій слід відносити ті керівні засади, які розроблені в теорії криміналістики із врахуванням природи цих комплексів, закономірностей їх функціонування. Для практиків ці керівні засади виступають апіорними знаннями, якими вони мають керуватися при плануванні, організації і проведенні конкретної тактичної операції. Власне принципами тактичних операцій слід вважати такі «центральні положення» [4, с. 544], які базуються на особливостях об'єкта дослідження і забезпечують можливість узагальнення та поширення отриманих знань на сферу слідчої та судової діяльності. Формування спеціальних принципів тактичних операцій, тобто таких, які притаманні лише цьому криміналістичному комплексу, має відбуватися із врахуванням принципів слідчої та судової діяльності, науки криміналістики в цілому і таких її окремих розділів як криміналістична тактика і методика. Ці принципи

є основоположними для процесу розслідування в цілому, відповідно, виступають як загальні принципи розслідування, а не як принципи саме тактичної операції. Спеціальні (власні, специфічні) принципи тактичних операцій мають утворювати певну систему і саме в такому вигляді бути представлені в теорії криміналістики.

До спеціальних принципів, які утворюють систему, розкривають сутність і забезпечують продуктивність побудови тактичних операцій слід віднести такі: комплексність, цілепокладання, детермінованість, структурованість, формалізованість, уніфікованість, адаптованість. Усі перелічені принципи тісно пов'язані між собою, доповнюють один одного та утворюють єдину систему вимог, необхідних для побудови кожної тактичної операції. Реалізація цих принципів у діяльності з підготовки та проведення тактичних операцій дозволить найбільш ефективно використати можливість цього тактико-криміналістичного засобу для успішного виявлення, розслідування злочинів та здійснення судового провадження.

Побудова типових тактичних операцій в теорії криміналістики має відбуватися відповідно до певного різновиду злочинів, певного етапу їх кримінального провадження, слідчої ситуації, що склалася, і тих тактичних завдань, які з неї випливають. При цьому необхідно виходити з того, що кожний із зазначених чинників має свій ступінь впливу на процедуру побудови тактичних операцій. Неоднозначність детермінації стимулює необхідність більш докладного розгляду кожного з названих чинників з огляду на специфіку його впливу на побудову тактичної операції. Тому розроблення і дослідження зазначених питань слід вважати пріоритетним напрямом формування концепції тактичних операцій.

Проведений аналіз наукових підходів до формування тактичних операцій дозволяє стверджувати, що нині у криміналістичній літературі і практиці не існує однотайності стосовно зумовленості тактичних операцій видом злочину, криміналістичною характеристикою злочину. На наш погляд, дослідження цієї проблеми потребує визначення взаємозв'язку «тактична операція – вид злочину», проведення поглибленого аналізу криміналістичної характеристики злочину як інформаційної бази, впливу її елементів на планування та проведення тактичних операцій. Саме такий підхід створює перспективи та умови для всебічного вивчення, дослідження сутності тактичної операції та є підґрунтям у формуванні криміналістичних рекомендацій для практичної діяльності з розслідування (судового розгляду) злочинів. А отже, аналіз зумовленості тактичних операцій видом злочину, криміналістичною характеристикою злочину – один із визначальних напрямів дослідження криміналістичної теорії тактичних операцій.

Індивідуальність кожного злочину обумовлюється способом вчинення, слідовою картиною, особою злочинця та потерпілого, способами приховування тощо, тобто елементами криміналістичної характеристики злочинів. У свою чергу, вид злочину із подібними елементами криміналістичної характеристики впливає на виникнення тактичних завдань на певній стадії кримінального провадження та відповідно на прийняття рішення про проведення тактичних операцій. Необхідність вирішення певних тактичних завдань вимагає аналізу, встановлення елементів криміналістичної характеристики злочину та забезпечує правильний вибір тактичного арсеналу слідчим, суддею. Тому аналіз, дослідження виду злочину набуває суттєвого значення для розслідування злочинів, як у методичному, так і в тактичному плані. Саме цим і визначається співвідношення, взаємозв'язок та обумовленість виду злочину, елементів криміналістичної характеристики й тактичних операцій. Іншими словами, йдеться про пряму залежність методики розслідування злочинів, тактичних операцій від виду злочину.

Тактичні операції формуються в рамках певного виду злочину, а його особливості враховуються при їх побудові та плануванні. Розглядувана детермінованість проявляється ще й у тому, що вид злочину: 1) обумовлює потребу в побудові і застосуванні тактичної операції взагалі, виходячи зі специфіки предмета доказування, диспозиції статті Особливої частини Кримінального кодексу України, криміналістичної характеристики; 2) визначає спрямованість тактичних операцій залежно від безпосереднього об'єкта злочинного посягання (злочини проти власності, життя та здоров'я особи та ін.) та умов вчинення злочину; 3) визначає структуру тактичної операції, тобто систему слідчих (розшукових), негласних слідчих (розшукових) дій, оперативно-розшуко-

вих, організаційних та інших заходів, які входять у тактичну операцію, їх варіантність, здійснюючи тим самим певний управлінський вплив на будь-яку тактичну операцію. У цьому сенсі врахування особливостей виду злочину, обставин, що підлягають з'ясуванню є важливою умовою при прийнятті науково обгрунтованих, оптимальних тактичних рішень.

Крім того, аналіз виду злочину з позицій системно-структурного й технологічного підходів як визначальної, ключової ланки в системі чинників-детермінантів, що впливають на процес побудови тактичних операцій дає можливість прослідкувати характер зв'язків між такими елементами, як «стадійність кримінального провадження – слідча (судова) ситуація – тактичні завдання – тактичні операції», що сприятиме вдосконаленню як окремих криміналістичних методик, так і процесу розслідування злочинів, судового розгляду матеріалів кримінального провадження. Зазначений підхід надає нового імпульсу більш широкому запровадженню тактичних операцій у практику слідчої й судової діяльності, збільшенню її ефективності.

В теорії криміналістики проблема виокремлення стадійності (етапності) кримінального провадження у криміналістиці та з'ясування їх впливу на формування тактичних операцій ще не знайшла відповідного вирішення, а з урахуванням її суттєвого значення для формування концепції тактичних операцій і підвищення ефективності процесу розслідування (судового розгляду), вона вимагає більш активних наукових пошуків. Процес побудови і ефективність застосування тактичних операцій багато в чому залежить від того, до якого етапу розслідування (судового розгляду) вони розробляються й на якому етапі реалізуються.

На нашу думку, заслуговує на увагу дослідження тактичних операцій за стадійністю кримінального провадження. За цією підставою слід виокремлювати: а) тактичні операції досудового розслідування. До їх числа можна віднести: «Встановлення способу вчинення кримінального правопорушення», «Встановлення особи злочинця», «Встановлення мотивів учинення злочину», «Встановлення місця і часу вчинення кримінального правопорушення», «Встановлення співучасників злочинця», «Затримання злочинця на місці злочину»; «Розшук особи, яка зникла з місця події і переховується від слідства», «Перевірка алібі підозрюваного», «Встановлення свідків», «Перевірка обмови», «Нейтралізація протидії розслідуванню з боку зацікавлених осіб» та деякі ін.; б) тактичні операції судового провадження, зокрема, «Перевірка показань обвинуваченого», «Перевірка показань свідка», «Перевірка показань потерпілого», «Захист доказів», «Захист свідків», «Захист потерпілих», «Документ» та ін.; в) тактичні операції, що проводяться до початку досудового розслідування, зокрема, прикладом таких операцій може бути оперативно-тактична операція: «Виявлення ознак злочину», до структури якої входить система дій та заходів, серед яких обов'язково є така слідча дія, як огляд місця події, в поєднанні з відповідними оперативно-розшуковими, організаційно-технічними та іншими заходами. Така операція проводиться до внесення відомостей про кримінальне правопорушення до Єдиного реєстру досудових розслідувань і до початку досудового розслідування на етапі виявлення ознак злочину.

Для формування теоретичної концепції тактичних операцій і здійснення в практичній діяльності її положень особливого значення набуває ситуаційний підхід, який надає можливість використовувати в слідчій та судовій діяльності інформацію узагальненого характеру, найадекватнішу для вибору й адаптації типових тактичних рішень, що забезпечують оптимальне провадження по кримінальній справі. Дійсно, саме за рахунок визначення слідчих (судових) ситуацій, здійснення їх типізації, формулювання щодо них тактичних завдань і оптимальних засобів їх вирішення можливо істотно підняти рівень наукових розробок у теорії тактичних операцій. При цьому слідчі (судові) ситуації розглядаються як вирішальні детермінуючі чинники побудови тактичних операцій, які безпосередньо впливають на практику застосування цих організаційно-тактичних засобів.

При дослідженні специфіки системи «слідча (судова) ситуація – тактична операція» також необхідно виходити з того, що взаємозв'язок тактичної операції і слідчої (судової) ситуації є обопільним і має двосторонній, багаторівневий і динамічний характер. Зокрема, рішення про доцільність проведення тактичної операції приймається на основі оцінки слідчої (судової) ситуації. У подальшому структура і спрямованість тактичної операції визначається характером слідчої (судової) си-

туації, яка склалася на певному етапі розслідування. При цьому комплекс процесуальних та не процесуальних дій та заходів, які визначають структуру тактичної операції, може видозмінюватися (доповнюватися) залежно від ситуації, що склалася. Наприклад, якщо слідча ситуація, що склалася на момент розслідування, сприятлива, то ці обставини просто використовуються при застосуванні тактичної операції, а її сприятливі сторони враховуються під час планування і проведення такої тактичної операції. Якщо слідча ситуація несприятлива, то тактична операція покликає передусім змінити її в кращий бік, послабити її спрямованість, що протидіє розслідуванню, чи взагалі її усунути. Разом з тим несприятлива слідча ситуація може спонукати слідчого і до відмови від проведення тактичної операції у даний момент або взагалі. Якщо, наприклад, непродумані дії слідчого насторожили підозрюваного, то операція по затриманню його і співників з речовим доказом може стати безрезультатною [1, с. 397; 7, с. 313-314]. Крім цього, несприятлива слідча ситуація безпосередньо впливає на структуру тактичної операції, обмежує слідчого в обранні її елементів, не дозволяє здійснити ті чи інші слідчі дії як елементи тактичної операції [2, с. 70].

Отже, слідча (судова) ситуація постійно здійснює певний управлінський вплив на будь-яку тактичну операцію. Пізнання і врахування цієї обставини дають змогу підвищити ефективність розроблюваних тактичних операцій. Тому у процедурі підготовки і прийняття рішення про проведення тактичної операції оцінка ситуації, що склалася, посідає одне із центральних місць. Нездарма у криміналістичній літературі відмічається, що «правильне оцінювання слідчих ситуацій та обрання на цій основі тактики розслідування є важливими умовами цілеспрямованості слідства, прийняття науково обґрунтованих і оптимальних рішень тактичного, методичного та техніко-криміналістичного характеру» [3, с. 165]. Іншими словами, слідча (судова) ситуація обумовлює проведення тактичних операцій, які у свою чергу є засобом тактичного впливу на ситуацію з метою її зміни в кращий бік. Таким чином, тактична операція виступає специфічним тактичним засобом вирішення слідчої (судової) ситуації.

Слідча (судова) ситуація як складне багатоаспектне утворення об'єднує в собі не лише компоненти інформаційно-логічної, тактико-психологічної, управлінської, організаційно-технічної та матеріальної спрямованості, але й відбиває своєрідність зв'язків і відносин між ними. Комплексний аналіз цих зв'язків і відносин є важливим для правильного визначення характеру слідчої ситуації, точного вибору засобів та способів тактичного впливу на неї. У контексті висловленого О.А. Чебуренков слушно зазначає, що криміналістичні рекомендації по підготовці і проведенню тактичних операцій як складного організаційного комплексу слідчих, оперативно-розшукових та інших заходів також слід розробляти з урахуванням матеріальних, технічних та організаційних чинників, які проявляють себе у конкретній ситуації [7, с. 185-187]. Зміст, масштаб, склад виконавців, тривалість, результативність операції можуть залежати, зокрема, від можливості об'єднання сил працівників різних правоохоронних органів, контролюючих структур та спеціальних служб; залучення фахівців і допоміжного технічного персоналу; використання спеціальних технічних засобів; залучення до проведення операції постійно діючих слідчо-оперативних груп та ін. [5, с. 211-215].

Крім цього, важливе значення для вдосконалення існуючих та розроблення нових тактичних операцій має врахування особливостей слідчої (судової) ситуації, зокрема, таких її процесуально-тактичних компонентів як можливість ізоляції один від одного осіб, які проходять у справі, можливість проведення конкретної слідчої (розшукової) дії або оперативно-розшукового заходу тощо. Слід також враховувати компоненти слідчої (судової) ситуації матеріального і організаційно-технічного характеру, такі, як наявність комунікацій між черговою частиною і слідчо-оперативною групою, наявність засобів передавання інформації, можливість мобільного маневрування наявними силами, засобами та ін. [9, с. 230]

У процесі кримінального провадження постають завдання пізнавального, процесуального, кримінально-правового, організаційного, тактико-психологічного, матеріально-технічного характеру. Ці завдання мають різний ступінь спільності, різний характер, мету та засоби їх вирішення, серед яких важливе місце займають тактичні операції. І це виправдано, оскільки саме з'ясування та дослідження сутності, змісту завдань розслідування і судового провадження набуває особливого

теоретичного та практичного значення в розумінні тактичних операцій, виступаючи тією основою, яка дозволяє успішно їх формувати і визначати оптимальність застосування. Крім того, у системі чинників-детермінантів побудови тактичних операцій тактичні завдання найбільше наближені до об'єкта впливу і безпосередньо визначають його мету, спрямованість, зміст і структуру.

Тактична операція спрямована на вирішення тактичного завдання, під яким слід розуміти ситуаційно зумовлену проблему, яка потребує свого вирішення у процесі розслідування та судового провадження, обумовлену предметом доказування і передбачає застосування тактичних засобів (тактичних прийомів, тактичних комбінацій, тактики слідчих (розшукових) дій, тактичних операцій). Такі завдання є проміжними, тобто виникають між основними, розташовані між ними і доповнюють, уточнюють останні. Проміжний характер тактичних завдань обумовлює локальність вирішуваних питань.

На наше переконання виокремлення тактичних завдань доцільно здійснювати з врахуванням стабільності кримінального провадження: а) тактичні завдання досудового розслідування; б) тактичні завдання судового провадження; в) тактичні завдання, що потребують свого вирішення до початку досудового розслідування, наприклад, тактичні завдання виявлення ознак злочину. Таке завдання, як правило, виникає до початку досудового розслідування і до внесення відомостей про кримінальне правопорушення до Єдиного реєстру досудових розслідувань і може бути вирішено проведенням оперативного-тактичних операцій. До зазначених тактичних завдань розробляються відповідні тактичні операції. Тому віднесення того чи іншого завдання до розряду тактичного має відбуватися виважено, з урахуванням ознак, які притаманні цій категорії завдань і розкривають їх сутність, виходячи передусім з того, що тактичні завдання є проміжними, тобто перебувають між основними і доповнюють, уточнюють останні.

Висновки. Таким чином, подальше наукове дослідження розглядуваної проблематики, особливо з урахуванням положень нового КПК України, має не лише теоретичне, а й вагоме практичне значення. Чітке уявлення про теоретико-прикладні основи формування тактичних операцій та їх успішне застосування у кримінальному провадженні слугує подальшому розвитку теорії криміналістики, вдосконаленню методичних рекомендацій щодо розслідування злочинів, судового розгляду матеріалів кримінального провадження, практичній реалізації тактичних операцій, спрямованих на оптимізацію слідчої та судової діяльності. Дослідження діалектики взаємодії та взаємовпливу чинників-детермінантів формування тактичних операцій дозволяє стверджувати, що при єдності, взаємозв'язку цих категорій керівну роль відіграють тактичні завдання, оскільки саме вони визначають характер засобів, які необхідно застосувати для успішного їх розв'язання. У зв'язку з цим чітке визначення змісту та сутності тактичного завдання, однозначне з'ясування його ознак і критеріїв розмежування з суміжними категоріями, при обов'язковому врахуванні виду злочину, ситуаційної обумовленості та етапності розслідування, має вагоме значення під час прийняття рішення і його виконання суб'єктами реалізації тактичної операції.

Список використаних джерел:

1. Белкин Р.С. Курс криминалистики : учеб. пособие для вузов / Р.С. Белкин. – 3-е изд., доп. – М. : ЮНИТИ-ДАНА ; Закон и право, 2001. – 837 с.
2. Белкин Р.С. Очерки криминалистической тактики / Р.С. Белкин. – Волгоград : ВШ МВД РФ, 1993. – 200 с.
3. Криминалистика социалистических стран / под. ред. В.Я. Колдина. – М. : Юрид. лит., 1986. – 512 с.
4. Новейший философский словарь / сост. А.А. Грицанов. – Минск : Изд-во В.М. Скакун, 1998. – 896 с.
5. Образцов В.А. Криминалистика: модели средств и технологий раскрытия преступлений : курс лекций / В.А. Образцов. – М. : ИМПЭ-ПАБЛИШ, 2004. – 400 с.
6. Ожегов С.И. Толковый словарь русского языка : 80 000 слов и фразеологических выражений / С.И. Ожегов, Н.Ю. Шведова. – 4-е изд. – М. : Азбуковник, 1997. – 944 с.
7. Савельева М.В. Криминалистика : учебник / М.В. Савельева, А.Б. Смушкин. – М. : Изд-во «Дашков и К», 2008. – 620 с.

Кримінально-процесуальне право та криміналістика

8. Чебуренков А.А. Общетеоретические положения и практические аспекты криминалистической тактики / А.А. Чебуренков. – М. : Юрлитинформ, 2008. – 240 с.
9. Чурилов С.Н. Криминалистическая методика: история и современность / С.Н. Чурилов. – М. : Изд.-книготорг. центр «Маркетинг», 2002. – 370 с.